

Харитонов Євген Олегович,

доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України,
заслужений діяч науки і техніки України, зав. кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»

Тищук Наталія Олексіївна,

суддя апеляційного суду Миколаївської області,
аспірант кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ФОРМУВАННЯ ДЕЛІКТІВ РИМСЬКОГО ПРАВА ЯК ПРОТОТИПУ СУЧАСНОЇ СИСТЕМИ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ ПРАВОПОРУШЕНЬ

В умовах глобалізації важливою є гармонізація, хоча б у межах споріднених цивілізацій, правових систем. Тому важливим є аналіз тієї методологічної основи, на якій ґрунтуються принципово важливі рішення у галузі права, до яких, зокрема, належить встановлення засад відповідальності за правопорушення. Досліджуючи це питання, виходимо з того, що таким підґрунтям є римське право, котре є «материнським» стосовно сучасних європейських і похідних від них правових систем.

Слід зазначити, що у ранньому римському праві, не було чіткої межі поміж деліктами публічними та приватними, внаслідок чого порушення кримінального судочинства, головним чином, залежало від бажання потерпілого або його родичів. Кожне порушення у той час охоплювалося поняттям *delictum* (правопорушення) незалежно від того, які блага при цьому порушувалися, чиїх інтересів воно торкалося і у якому порядку переслідувалося. Спроба кодифікувати норми, що передбачали покарання за правопорушення, була зроблена законом Аквілія у III ст. до н. е., однак і цей закон не розрізняв публічних та приватних деліктів.

Загострення класових протиріч, падіння традиційної моральності наприкінці доби Республіки змушують державу вжити заходів для більшого захисту публічних та приватних інтересів, що потребує створення більш чіткої системи норм, які забезпечують виконання державою охоронної функції. Поступово виділяються інститути кримінально-правового спрямування. Хоча поняття кримінального права, як галузі, ще немає, але його засади вже формуються. Держава приймає на себе функцію покарання за найбільш небезпечні правопорушення, які можуть стосуватися не тільки державного інтересу, але й інтересів приватних осіб. За ознакою серйозності правопорушення об'єднуються у одну групу, оскільки у кінцевому підсумку посягають на публічний правопорядок. Вони отримують загальну назву – *delictum publicum* (публічні делікти). Правопорушення, що стосувалися

публічних інтересів іменуються також *scimen* (злочин). Це могла бути тільки активна дія, але не бездіяльність. Злочин у римському праві вважався індивідуалізованою дією: якщо злочинні дії учинялися кількома особами разом, то кожному співучаснику ставили у вину лише його власні дії.

При визначенні засад відповідальності за публічні делікти римські правозавці виходили з принципу: «У кримінальних справах усуває чи пом'якшує відповідальність те, що не має такого значення у справах приватних». Цим, зокрема, обґрунтовувалася вимога наявності вини, як ознаки злочину і умови відповідальності за його вчинення.

Визнавалося, що шкідливі наслідки публічного делікту полягають у абстрактному зазіханні на публічний правопорядок. Особливості загальної конструкції вини як підстави відповідальності зумовили також відсутність розрізнення стадій здійснення злочину. Незакінчений злочин, наприклад, у більшості випадків не розглядався римськими правознавцями як пов'якшуюча обставина тощо. Практично не розрізнялися такі обставини як здійснення злочину і співучасть.

Умовою відповідальності за публічний делікт була вина, котра розумілася як негативне психічне ставлення злочинця до учиненої ним, передбаченої кримінальним законом дії. Ця ідея сформувалася ще часи звичаєвого римського права. Пізніше, з часів визнання християнства офіційною релігією та під його впливом наявність вини стала визнаватись обов'язковою умовою карної відповідальності. Безвинне вчинення протиправної дії взагалі не давало підстави для кваліфікації такої дії як злочину.

Таким чином, спочатку прадавнє, а потім і пізнє римське право виходили з того, що для карності публічного делікту обов'язковою є його навмисність. Дії протиправні, але ненавмисні, вчинені з недбалості тощо як злочинами не вважалися (хоча розглядалися як приватноправові делікти). Внаслідок цього у римському праві визнавалася єдина форма кримінальної вини – *dolus* (умисел). Хоча іноді допускалося, що протиправна дія сама по собі вимагає покарання, але тоді припускалася наявність умислу (*dolus*), котрий у такому разі розумівся як зловмисна зневага індивіда до публічного правопорядку.

Для визнання наявності вини необхідною умовою була присутність двох елементів: 1) достатній інтелектуальний рівень, що дозволяв передбачити можливі наслідки своїх дій; 2) шкідлива для публічного правопорядку спрямованість волі. При цьому вважалось, що злий умисел не має місця, якщо особа «користується своїм правом». Але вихід за межі реалізації прав у галузі публічних інтересів створював кримінальну ситуацію. Разом із тим, для визнання особи винною у вчиненні злочину не обов'язковим було усвідомлення нею протизаконності її дій, оскільки діяв принцип : «Незнання законів нікого

не вибачає» (*ignorantia legis neminem excusat*). Лише для злочинів зі спеціальним суб'єктом (наприклад, посадових осіб) усвідомлення протиправності своїх дії та їхнього характеру було обов'язковим елементом.

У римському праві класифікація публічних деліктів залежала, насамперед, від об'єкту, на який було вчинено замах, його місця у загальній ієрархії «публічних інтересів». На цій основі розрізняли злочини проти громади у цілому («державні» злочини); військові злочини; злочин проти релігії (замах на функціонування державної церкви; замах на недоторканність храмів; злочинні форми іновірства (схизма, язичництво); зловживання владою; підкуп виборців; вимагання; підробка і брехня з правовими наслідками; вбивство і прирівняні до нього злочини; замах на недоторканність особи (цей злочин міг мати місце за наявності двох умов: немає ознак приватного делікту – *injuria* (кривди), як результату дії; немає ознак більш тяжкого злочину); статеві злочини; злочини проти власності. При цьому у класичному праві майнові зазіхання одних римських громадян проти інших (*furtum*) вважалися приватними деліктами і не тягли карної відповідальності. У пізньому римському праві кваліфіковані види присвоєння чужого майна, що становили значну небезпеку для суспільства, стали об'єктом карного переслідування. Кваліфікованим видом крадіжок вважалися також присвоєння майна з окремими елементами зазіхання на публічний порядок; злочин проти публічного правопорядку у галузі господарювання, а також корисливе використання свободи торгівлі.

У ранньому римському праві кримінальна відповідальність накладалася від імені народу і мала абстрактне значення. Конкретна форма покарання визначалася окремо вищими магістратами. З розвитком карного права покарання почали відразу призначати конкретно з врахуванням виду, суб'єкту і обставин злочину. У пізньому римському праві сформувалися критерії визначення покарання відповідно до загальних принципів публічного правопорядку і мети встановлення кримінальної відповідальності. До них належали наступні вимоги: 1) покарання має правовий характер, бо воно передбачене правовою нормою і являє собою конкретну оцінку громадою дій злочинця: «Покарання накладається лише за законом або іншим правовим розпорядженням відповідно делікту»; 2) покарання є «конкретним» у юридичному значенні, оскільки пов'язане з оцінкою саме цього злочину. Широке тлумачення злочину і покарання за нього неприпустиме; 3) покарання має превентивне призначення: «Покарання має виправляти людей» і «не залишати злочинця безкарним для того, щоб інший не думав учинити таке». При цьому римські правознавці виходили з того, що покарання іноді може бути накладене з міркувань правової доцільності, оскільки «хоча покарання іноді накладається ніби без вини, але ніколи без причини»; 4) «Покарання за кожен

злочин має бути адекватним» [3, с. 243-253].

Конкретний вид покарання встановлювався або законом, що передбачав відповідний злочин, або правовою традицією, або суддівським розсудом. При цьому враховувалися характер злочину, особа злочинця і загальні засади покарання, вироблені юридичною практикою. Головне місце відводилося покаранням, якими злочинець тим чи іншим способом піддавався громадському осуду з боку рівних йому громадян.

Поступово склалося кілька форм процесу для розгляду справ, пов'язаних з правопорушеннями, поміж яких слід розрізняти 1) процеси (їх було кілька видів), що стосувалися справ про публічні правопорушення [2, с. 10-14], і процес у справах, що виникають із вчинення приватних деліктів. Останній відбувався у різних формах, які змінювалися залежно від етапу розвитку римського права: легісакційний, формулярний, екстраординарний процес. Хоча у цьому випадку мав місце, поряд з іншими, розгляд справ з правопорушень, що тепер відносять до кримінальних злочинів, і відповідно застосовувалися можливості примусу з боку публічної влади, але у головних рисах він не відрізнявся від розгляду інших справ приватного права.

Приватним правопорушенням (*delictum privatum*), на відміну від кримінального злочину, вважалася неправомірна дія, яка порушує інтереси окремих приватних осіб. До неї належали також протиправні дії, які сучасне право відносить до тяжких кримінальних злочинів (наприклад, такі, як крадіжка, шахрайство, каліцтво).

Деліктні зобов'язання в давні часи несли на собі відбиток кровної помсти. З часом санкції набрали вигляд системи штрафів, передбачених таблицею VIII Законів XII таблиць. Пізніше помста взагалі була заборонена, а штрафи замінювалися майновим відшкодуванням завданої шкоди.

Але римська юриспруденція, так і не виробила загального правила, за яким деліктна відповідальність наставала за будь-яке неправомірне вчинення шкоди. Як і система контрактів, так і система деліктів носила замкнутий характер, включаючи вичерпний перелік правопорушень. Деліктом визнавалися тільки ті правопорушення, що в законі визначалися як: а) кривда (особиста образа); б) крадіжка; в) неправомірне знищення або пошкодження чужого майна.

Для настання деліктної відповідальності вимагалася наявність юридичного складу, до якого входили: а) шкода, заподіяна протиправними діями однієї особи іншій; б) протиправність дій того, хто завдав шкоди; в) кваліфікація цієї дії законом як приватноправового делікту.

Поступово сформувалися наступні види приватних деліктів: 1) *Injuria* – особиста образа. Цим терміном позначалася будь-яка неправомірна дія. Термін мав і більш вузьке значення – особиста образа. У Законах XII таблиць

згадуються основні види кривди: каліцтво, інші особисті образи дією. Преторська практика розширила поняття особистої образи, включивши до нього честь, гідність тощо. Пізніше, багато з цих протиправних дій, як зазначалося вище, перейшли до категорії публічних деліктів (кримінальних злочинів), а імператорське законодавство встановило за вчинення їх кримінальну відповідальність; 2) *furtum* – це будь-яке протиправне корисливе посягання на чужий майновий інтерес. З *furtum* виникало два зобов'язання. Перше на підставі кондикції із *furtum*, за якою злодій присуджувався до повернення речі з усім її приростом; друге – на підставі позову, за яким злодій, спійманий на місці злочину, присуджувався до сплати штрафу у розмірі чотирикратної вартості краденої речі, а злодій, не спійманий на місці злочину, – до її подвійної вартості [1, с. 238-249]; 3) *Damnum injuria datum* (неправомірне знищення або пошкодження чужого майна). У період ранньої Республіки римське право не знало загального правила про відповідальність за неправомірне завдання збитків чужому майну. Більш загальні норми про відповідальність за неправомірною заподіяну шкоду чужому майну були сформульовані пізніше в законі Аквілія приблизно у III ст. до н.е. Проте і вони мали обмежений характер.

Ульпіан писав, що закон Аквілія скасував усі закони, видані раніше, в яких йшлося про протиправні заподіяні збитки [2, с. 391] (Д.9.2.1). Цей закон був прийнятий за пропозицією плебейського трибуна Аквілія. Він складався із трьох глав, дві з яких (перша і третя) встановлювали деліктну відповідальність за завдання шкоди чужому майну.

Закон Аквілія мав обмежене застосування і не встановлював відповідальності за будь-яке неправомірне завдання шкоди чужому майну. Крім того, відповідальність правопорушника мала, головним чином, штрафний характер, а не завжди визначалася дійсним розміром збитку. В разі оспорювання смерті сума могла подвоюватись. Якщо збиток вчиняли кілька осіб, то відповідав кожен з них (кумулятивна відповідальність). У разі настання смерті правопорушника зобов'язання відшкодувати збитки на його спадкоємців у період республіки не переходили. Проте в період імперії вони відповідали в межах збагачення.

Завдання збитків чужому майну не обмежувалися зазначеними вище випадками, проте деліктами вони не визнавалися. Преторське право і практика почали застосовувати закон Аквілія в усіх випадках неправомірного заподіяння шкоди чужому майну. Це забезпечувало відшкодування будь-якого збитку, заподіяного неправомірними діями [2, с. 390-437]. Основні положення її були покладені в основу визначення категорії деліктів у сучасних правових системах [4].

Література:

1. Гай. Институции / Пер. с латинского Ф. Дыдынского / Под. ред. В.А. Савельева, Л.Л. Кофанова. – М. : Юристъ, 1997. – 368 с.
2. Дигесты Юстиниана / пер. с лат.; отв. ред. Л.Л. Кофанов. Т. 1. – 2 изд. исправл. – М. : Статут, 2008. – 584 с.
3. Підпригора О.А., Харитонов Є.О. Римське право. Навчальний посібник. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 512 с.
4. Гринько С.Д. Рецепція деліктних зобов'язань римського приватного права в Україні та європейських країнах: поняття, система, рецепція : монографія – Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2012. – 264 с.